

DİLÇİLİK

ƏSMƏTXANIM MƏMMƏDOVA

BDU

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent;

E-mail: kamillik@mail.ru

MÜASİR FARS DİLİ SEQMENTASIYASINDA / C_{KİPLƏŞƏN} C_{NOVLU} / SAMİTLƏRİN FONETİK SƏCİYYƏSİ

Açar sözlər : samit, sait, kipləşən (partlayışlı) samitlər, novlu samitlər, heca, fonem,

Ключевые слова: согласный, гласный, взрывные согласные, щелевые согласные, слог, фонем

Key words: consonant, vowel, plosive consonants, fricatives consonant, syllable, phoneme

Giriş: Tədqiq edəcəyəmiz problem fars dilinin birhecalı /CVCC/ tipli sözlərində yanaşı işlənən kipləşən və novlu samitlərin, başqa sözlə / C_{kipləşən} C_{novlu} / samit fonemlərinin birləşmə imkanı, buradakı məhdudiyyət, bu samitlərin statistik tezliyi, kar və cingiltili xüsusiyyətləridir. Mövzuya keçməmişdən əvvəl samit fonemlərin formalaşmasını bir daha xatırladaq.

Müqəddimə: Samit səslərin formalaşmasına fars dilində: *toulid-e həmtxanha*; ingilis dilində isə : *articulation consonants* deyilir. Samitlər danışığ aktının elə səsləridir ki, onların əmələ gəlməsi zamanı danışığ cihazının müəyyən bir yerində ya qapanma ya müəyyən bir nov əmələ gətirən daralma olur. Fars dilinin bütün samitləri ciyərlərdən gələn hava axınının boğaz yoluna daxil olub, ordan da ağız boşluğunda maneələri dəf edərək xaricə çıxması nəticəsində formalaşır. Bu cərəyanın hərəkəti daxilə deyil, xaricə tərəf olduğu üçün onu (ingilis dilində: *egressiv*; fars dilində isə *borunsoy* adlandırırlar. Maneənin növünə görə fars dilinin iki qrup samitləri formalaşır: a) səsin əmələ gəlməsində əsas amillərdən biri olan hava axının yolu tamamilə bağlı olur; b) bir-birinə yaxınlaşmış danışığ üzvləri hava axınının xaricə çıxması üçün dar da olsa ensiz bir yol, nov yaradır.

Birinciyə qapalı vəziyyət (mekanizm-e bəstə; close mechanism); ikinciyə isə açıq vəziyyət (mekanizm-e baz; open mechanism) deyilir(10, s.12). Qapalı vəziyyət zamanı hava axını keçdiyi yolda bir-birinə kip sıxılmış danışığ cihazı üzvlərinin arxasında toplanır. Bu maneələrin yerinə gəldikdə isə ayrı-ayrı məkanlarda səs tellərindən (xirtəkdən) başlayaraq boğazdan

keçib, dodaqlarda bitir. Ciyərlərdən gələn hava axını (həva-ye şoşi ; pul-monik) elə xirdəyin özündə də tam maneəyə rast gələ bilər. Ancaq bu zaman həmin hava axınının üzləşdiyi sonrakı iki maneə daha mühümdür. Onlardan birincisində dilçək və yumşaq damaq yuxarı qalxıb, burun boşluğuna gedən yolu bağlayır; ikincisində isə burun boşluğunun yolunu açıb, ağız boşluğuna gedən yolu qapayır. Maneənin arxasında toplanmış hava axının təzyiqi nəticəsində həmin maneə aradan götürülür. Bu zaman formalaşan səslər üçün üç mərhələ mühümdür: 1. Maneənin əmələ gəlməsi (*icad-e gereftegi; closure*); 2. Maneənin arxasında havanın sıxılması (feşorde şodən-e həva; compression); 3. Maneənin aradan qalxması və hava axınının hərəkəti (*baz şodən-e gereftegi və rəhai-ye həva; release*) (9, s.34).

Maneənin aradan qalxması və hava axınının hərəkəti də əslində müxtəlif şəkildə baş verir ki, bunun da nəticəsində fars dilinin müxtəlif samitləri formalaşır. Birinci halda maneə arxasındakı hava axını birdən partlayış şəkildə maneəni dəf edir. Bu üsulla formalaşan səslərə kipləşən- partlayışlı (*enfecari; plocive*) samitlər deyirlər. İkinci halda hava axınının xaricə çıxması üçün olan yol yarım açıq şəkildə olur. Belə ki, danışmaq cihazının üzvləri bir-birlərinə elə məsafədə yaxınlaşırlar ki, nəticədə hava cərəyanı azad şəkildə deyil, həmin üzvlərə sürtünərək, səsi formalaşdırır. Ona görə də bu səslər süzülən, yaxud novlu (*sayeşi; fricative*) samitlər adlanırlar.

1.1. Heca modellərində sait və samitlərin fonetik şəraiti:

Bildiyimiz kimi hecanı təşkil edən sait səslər aparıcı, mərkəz səslərdir. Samit səslər isə ya mərkəz səsdən əvvəl, ya da sonra gəlir. Fars dilinin bir hecalı sözlərinin hər birində sait səslər istisnasız olaraq iştirak edir. /CV/, CVC/, /CVCC/ (8, s.13; 9, s.73).

Fars dili sait fonemlərinin hamısı hecaların tərkibində mərkəz, aparıcı səs kimi iştirak edə bilirlər:

1. /CV/ heca tipində mərkəz səsdən sonra heç bir fonem gəlmir. Yəni sait fonem həm də hecanın sonunu bildirir. Məsələn: /ba; bə-dən; be; bo-lur; bu; bi; /. Qeyd edilməlidir ki, hecanı başlayan, həm də mərkəz səslə samit arasında da müəyyən əlaqə mövcuddur. Araşdırma göstərir ki, belə vəziyyətdə dilin hər bir samit səsi gələ bilmir. Belə ki, fars dilində 6 monoftonq saitin /o/ fonemi istisna olmaqla o birilərinin hamısı 23 samitdən sonra gələ bilər. /ž/ samiti /o/ saitindən əvvəl heç bir heca daxilində söz və morfem kimi işləmə bilmir. Başqa sözlə fars dilində /žo/ hecası mövcud deyildir.

2. Bir samit səslə başlayıb, bir samitlə qapanan heca /CVC//. Göründüyü kimi burada samit səs həm də hecanın sonudur. Məs: /dar; dur; dir; ça-dor; dər; dež/.

3. Bir samit səslə başlayıb, iki samit səslə qapanan heca /CVCC/. Belə hecalarda mərkəz səsdən sonra 2 samit fonem bilavasitə hecanı qapayır.

Mərkəz səsdən sonra gələn bu iki samit də müəyyən qanuna uyğun şəkildə saiti izləyir. Məs.: /daşt; dust; bist; dəst; jost; nesf./

1.2. Kipləşən və novlu samitlər CC birləşməsində ($C_{kipləşən}C_{novlu}$)

1.2.1. Bir qrup CC birləşmələrində samitlərin biri kipləşən, o biri isə novlu samit olur. Belə ki, bu birləşmədəki samitlərin tələffüzü zamanı ilk əvvəl qapanma, sonra isə daralma və nov əmələ gəlir. / $C_{kipləşən}C_{novlu}$ / samitlərinin yanaşı gəlməsini əks etdirən 1 -1 sayılı cədvəldən aşağıdakı nəticələri əldə etmək mümkündür. Dildəki 8 novlu, 8 kipləşən samit, əgər heç bir maneə və məhdudiyyət olmadan bir-birinin yanında gələ bilsəydi, o zaman 64 dil faktı olmalı idi. Lakin cədvələ əsasən dil faktlarının sayının yalnız 21 olduğunu görürük

Cədvəl № 1-1 $C_{kipləşən}C_{novlu}$ samitlərin tələffüz məxrəclərini əks etdirən cədvəl

kipləşən	p	b	t	d	k	g	q	ʻ	novlu
			lotf				vəqf	zə ʻf	f
				hədv			ləqv		v
		həbs		həds	ʻəks		rəqs	və ʻs	s
		səbz					nəqz	və ʻz	z
		nəbş					nəqş	nə ʻş	ş
									ž
		təbx							x
		zəbh	fəth	mədh			fəqh		h
Cəmi: 21									

Cədvəl № 1-2 / $C_{kipləşən}C_{novlu}$ / birləşməsində tələffüz orqanlarının iştirakını göstərir:

CC –də birinci samit	CC – də ikinci samit	CC birləşmələrinə nümunə
ağız (dilçək)	ağız, diş ətləri	/qs ,qz/
-----	ağız, yumşaq damaq	/qş/
-----	aşağı dodaq	/qf, qv/

ağız (ön damaq)	xirtdək	/qh/
yuxarı dişlərin arxası	ağız (ön damaq)	/ks/
-----	yuxarı dişlərin arxası	/ds/
-----	aşağı dodaq	/tf,dv/
-----	xirtdək	/th, dh/
qoşa dodaq	-----	/bh/
-----	ağız, yuxarı dişlərin arxası	/bs,bz/
-----	ağız (sərt damaq)	/bš /
-----	ağız, dilçək	/bx/
xirtdək	ağız, dişlərin arxası	/ʒs, ʒz /
-----	-----	/ʒš /
-----	aşağı dodaq	/ʒf /

2.1.1. Araşdırmadan aşağıdakı nəticələrə gəlmək mümkündür:

1. 21 dil nümunəsindən 16 – da samitlərin əmələ gəlmə yerləri bir-birindən uzaqdır.

/ nəbš, təbx... / 5 misalda isə eyni müstəvinin (ağzın) əvvəli və sonunda formalaşan səslər

yanaşı gələ bilmişlər /qs, qz.../

2. CC- nin bir tələffüz məxrəcində (bir-birinə çox yaxın məsafədə) tələffüz olunması faktı /ks, ds/ 5- dir.

3. CC iki artikulyasiya məkanında tələffüz edilən dil faktları daha çoxdur. 10 nümunədə iki məxrəc arasındakı məsafə çox /th,dh, bh.../; 6 faktda isə nisbətən /tf, df.../ azdır.

Tədqiqat göstərir ki, yaxın tələffüz məxrəcində əmələ gələn samit fonemlərin uzaq tələffüz məxrəcində əmələ gələnlərə nisbəti 16- nın 5 - ə nisbəti kimidir. Yenə də belə bir ümumi nəticəyə gəlmək mümkündür ki, qoşa samitlərin tələffüz məxrəcləri bir-birindən uzaq olduqca, onların tələffüzü dil daşıyıcıları üçün daha asan və rahat olur.

CC kipləşən və novlu samitləri cingiltili və kar xüsusiyyətlərinə görə araşdırdıqda nəticə aşağıdakı 1-3 sayılı cədvəldə olduğu kimidir.

Cədvəl № 1-3 C_{kipləşən}C_{novlu} samitlərin cingiltili və kar xüsusiyyətə münasibəti

CC - nin birinci kipləşən samiti		CC –nin ikinci novlu samiti		CC – nin növü
kar samit	cingiltili samit	kar samit	cingiltili samit	
-	4	-	4	C ₁ C ₁

6	-	6	-	C ₂ C ₂
10	-	-	10	C ₁ C ₂
-	1	1	-	C ₂ C ₁

2.1.2. /C_{kipləşən}C_{novlu}/ samitlərin cingiltili və kar xüsusiyyətlərinə görə araşdırdıqda aşağıdakı nəticələri əldə etdik:

1. Belə birləşmələrdə yarım cingiltiliyə meyil daha çoxdur.

2. Kipləşən samitlərdə cingiltilik xüsusiyyəti üstünlük təşkil edir. C_{kipləşən} birləşmənin birinci tərəfində olduqda 14 dil faktı, ikinci tərəfində olduqda isə 5 dil faktı qeydə alınmışdır.

3. Novlu samitlər /CC/ birləşməsində daha çox kar samit xarakterlidirlər. Cədvəldən göründüyü kimi novlu kar samitlər 14, kipləşən kar samitlər isə 7-dir.

Bir cəhəti də diqqətdən qaçırmayaq ki, /CC/ birləşməsinin ikinci tərəfi, yəni sözün sonunda dayanan cingiltili samit nəticə olaraq kar samit kimi tələffüz edilir (4, s.260). İndi isə bir daha niyə 64 kipləşən və novlu samitlərdən yalnız 21 dil faktının olduğu, başqa variantların nə səbəbə olmadığını araşdırmağa çalışaq. Qeyd etmək lazımdır ki buradakı nəticələr də əvvəlkilərə bənzəyəcəkdir.

1. /CC/ birləşməsinin samitləri eyni tələffüz məxrəcində formalaşırsa, birləşmə yarada bilmir. /bf, df, qx, ^ʔh, ^ʔx /

2. /CC/ birləşməsinin fonemləri bir-birinə yaxın tələffüz orqanında formalaşa bilmir. Dil /ts, tʃ, tʒ... / kiomi birləşmələri qəbul etmir.

3. / CC/birləşməsində fars dilinin özünə məxsus /p, g/ kipləşən; / ʒ / novlu samitinin birləşə bilməməsinin əsas səbəbi isə həm də onların dil tezliyində iştirak etməməsi faktı ilə bağlıdır. Odur ki, dildə / ^ʔʒ ,gʒ, pz... / kimi birləşmələr mövcud deyildir.

Beləliklə kipləşən-novlu samitlərin distributiv xüsusiyyətlərini araşdırıb, aşağıdakı maraqlı yekun nəticəyə gəlmək mümkündür:

Nəticə:

1. Birləşmənin birinci tərəfi kipləşən /b/ olarsa, ikinci tərəf mütləq /s, z, ʃ ,x, h/ novlu samitlərindən biri olmalıdır.

2. Birinci tərəf /t/ kipləşən samiti olarsa, ikinci tərəf mütləq /f, h/ novlu samitlərindən biri olmalıdır.

3. Birinci tərəf kipləşən /d/ olarsa, ikinci tərəf mütləq /v, s, h/ novlu samitlərindən biri olmalıdır.

4. tərəfi /k/ kipləşən samiti olarsa, ikinci tərəf yalnız /s/ novlu samiti ola bilər.

5. Birinci tərəf tərəf /q/ kipləşən samitdirsə, ikinci tərəf /f, v, s, z, ʃ, h/ samitlərindən biri olmalıdır.

6. Birinci tərəf tərəf kipləşən samit /³/ olarsa, ikinci tərəf mütləq / f, s, z, ş / novlu samitlərindən biri olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. David Crystal. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. Fifth Edition, Blackwell Publishing Berlin (Printed in the United Kingdom): 2003, 508 p.
2. Fərhəng-e tousifi-ye avāşenasi-ye Devid Kristala, tərcome-ye M.F. Xəlil Mirzayi, Tehran: 1382, 253 s.
3. Məmmədova Ə.B., Müasir fars dili fonemlərinin heca daxilində reallaşması Dil və Ədəbiyyat Beynəlxalq Elmi-nəzəri jurnal, 4(64), səh. 66 -72, Bakı, 2008, 253 s.
4. Məmmədova Ə.B., Müasir fars dili samit fonemlərinin distribusiyası, AMEA, Şərqşünaslıq İnstitutunun Elmi tədqiqləri, Şərq filologiyası məsələləri, IY buraxılış, səh. 252-275, Bakı: 2009 , 723 s.
5. Məmmədova Ə.B., Fars dilinin orfoqrafiyası (dərs vəsaiti) “Elm və təhsil”, Bakı: 2011, 232 s.
6. Мамедова А.Б., Фонемный инвентарь современного персидского языка, «Перспективы науки», Научно-практический журнал, № 10, октябрь, стр. 125-129, Тамбов: 2013, 270 s.
7. Məmmədova Ə., Samitlər sistemi, BDU, “Dil və Ədəbiyyat Beynəlxalq Elmi-nəzəri jurnal”, 2(94), səh. 96-101, Bakı: 2015, 285 s.
8. Məmmədova Ə., Müasir fars dili seqmentasiyasında /CC/ novlu samit birləşmələrinin fonetik səciyyəsi, AMEA, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, № 12, s.12-18; Bakı: 2018, 387 s.
9. Məmmədova Ə., Müasir fars dili seqmentasiyasında /CC/ kipləşən samit birləşmələrinin fonetik səciyyəsi, Dil və Ədəbiyyat Beynəlxalq Elmi-nəzəri jurnal, 3(107), səh. 71 -75, Bakı : 2018, 494 s.
10. Yədollah S., Avāşenasi-ye zəban-e farsī, virayēş-e dovvom, Mərkəz-e nəşr-e daneşqahi, Tehran: 1392, 195 s.

A. Mammadova

The phonetic characteristic plosive and fricatives consonant units in modern Persian segmentation / C_{plosive} C_{fricative} / Summary

This article has been investigated inside the / C_{plosive} C_{fricative} / units of the contemporary plosive and fricatives consonants of modern Persian language / C_{plosive} C_{fricative} / merger. From the research,

it can be seen that none of the consonant voices found in the tongue can come along with one word. Only a certain part of the new consonants on the basis of domestic law can be accompanied by certain consensus. If the first side of the compound is mixed plosive consonant / b /, the second one must be one of the fricatives consonants / s, z, š, x, h /. If the first side of the merging plosive is consonant / t /, the second one must be one of the fricatives consonants - / f, h /.

The most optimal option for pronouncing the type of plosive and fricative consonants / CC / combination in the pronunciation of language is that the articulation denominator of the consonants is interval and distance. The obtained results are reflected in various theses and tables (figures).

A. Мамедова

**Фонетические особенности взрывных и щелевых согласных в сочетаниях /С_{взрыв.} С_{щелев.}/ в сегментации современного персидского языка
Резюме**

В этой статье исследуется вопрос о щелевых и взрывных согласных в консонантных сочетаниях / С_{взрыв.} С_{щелев.}/ в персидском языке. В результате исследования можно прийти к выводу о том, что не все согласные звуки, имеющиеся в языке, могут находиться рядом в рамках одного слога. Согласно внутренним законам языка, лишь определенное число взрывных и щелевых согласных могут сочетаться с определенными согласными звуками в слове. Если первая сторона / С_{взрыв.} С_{щелев.}/ является взрывным согласным / b /, то вторая должна быть одной из щелевых согласных - / s, z, š, x, h /. Если первая сторона / С_{взрыв.} С_{щелев.}/ является взрывным согласным / t /, тогда вторая должна быть одной из щелевых константом: / f, h / и т.д.

В произношении носителей языка в консонантных сочетаниях взрывных и щелевых согласных самым оптимальным вариантом является удаленность друг от друга органов артикуляции и наличие расстояния между ними. Полученные выводы отражены в различных тезисах и таблицах.

Rəyçi: Nigar Musayeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent